

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ І ДЕРЖАВНОСТІ: АВТОХТОННЕ ХЛІБОРОБСТВО ТА ГЛИБОКА ДУХОВНІСТЬ

Володимир Сергійчук

УДК 316.344(=161.2)

У статті акцентується увага на тому, що творення української нації, яка сформувала в другій половині IX ст. власне державне утворення із центром у Києві, відбувалося під впливом розвинутого хліборобства. Цьому сприяли природно-кліматичні умови та великі терени чорнозему, що постійно забезпечувало автохтонних мешканців усім необхідним для осілого життя. Саме це спричинило поступовий перехід до хліборобства і кочовиків, які здійснювали агресії на наші землі. У результаті цього витворився особливий етнос, який поєднував риси різних культур. Він і започаткував державницьку традицію наших предків у вигляді Русі.

Ключові слова: хліборобство, духовність, українство.

В статье акцентируется внимание на том, что создание украинской нации, которая сформировала во второй половине IX в. собственное государство с центром в Киеве, происходило под влиянием развитого земледелия. Этому содействовали природно-климатические условия и большие просторы чернозема, что постоянно обеспечивало автохтонных жителей всем необходимым для оседлой жизни. Именно это содействовало постепенному переходу к земледелию и кочевников, осуществлявших агрессии на наши земли. В результате этого создался особый этнос, соединяющий черты разных культур. Он и основал традицию государственности наших предков в виде Руси.

Ключевые слова: земледелие, духовность, украинство.

The article focuses on the fact that the creation of Ukrainian nation, which formed, in the last half of the IXth century, its own state system with Kyiv as its centre, was occurring under the influence of developed farming. This situation was facilitated by natural and climatic conditions and large terrains of *chernozem* (black soil), which constantly provided indigenous inhabitants with everything necessary for settled life. It was the factor, which has brought nomads, who committed aggression against our lands, to a gradual transition to farming. In the issue, there has been formed a particular ethnic group that combined features of different cultures. It was this ethnic group, which has initiated the state tradition of our ancestors in the form of Rus.

Keywords: farming, spirituality, Ukrainianhood.

Поява первісної людини на території України, що датується мільйоном років до сьогодення, вказує на те, що її земля вже тоді могла забезпечувати осмислену життєдіяльність наших предків. Очевидно, що тепле осоння нашого Закарпаття, де біля селища Королеве виявлено перші сліди первісної людини, ще протягом сотень тисяч років залишалося сприятливим оазисом для наших далеких пращурів, які виживали завдяки збиральництву як першому, хай і примітивному, періоду матеріального виробництва людства.

Сотні тисяч років мали минути, поки в повсякденних клопотах задля виживання наші предки на власному досвіді пізнавали навколишній світ, вирізняючи поступово корисні й некорисні ягоди, плоди й гриби, виробляючи інстинкт самозбереження при небезпеці, яка

загрожувала звідусіль. Опановуючи дедалі ширші терени в зоні свого розселення, вони відкривали для себе нові види рослин і тварин, пристосовувалися до співжиття в тому природному середовищі, яке постійно ставило складні завдання. Нагромадження ж нової інформації, яка систематично оновлювалася, збагачувало людський досвід для кращого забезпечення життєдіяльності, відкривало нові можливості для оптимальнішого вибору майбутнього.

Він полягав не тільки у правильному застосуванні вже набутого за попередні тисячоліття досвіду, але й у ризику вживати невідомі досі дари природи, спробі споживати рештки диких звірів чи риби. Ставши на цей шлях, первісна людина збагатилася своє уявлення про можливості навколишнього світу щодо власного забезпечення, відтак почала вдаватися до

додаткових зусиль, спрямованих на його покращення через культивування мисливства й рибальства.

Ці етапи матеріального виробництва, що, звісно, вивисувалися над примітивним збиральництвом, значно розширили кругозір і уявлення наших предків, а найголовніше — дали можливість суттєво поліпшити харчування, що на той час було чи не головною турботою людини. Мисливство й рибальство виробили в неї необхідні прийоми агресії та самозахисту, змусили шукати таких способів опанування наміченою жертвою, до яких остання виявлялася неготовою через відсутність відповідних природних рефлексів на небезпеку.

Широке застосування мисливства й рибальства стрімко піднесли можливості людини як думуючої істоти й окреслило її чи не першу визначну перемогу над природою. А ще більшою виявилось приручення диких тварин і використання їх для поліпшення життя. Бо загнати ведмедя в прикидану гілками на його стежці яму, а потім добити камінням — це для тодішньої людини був великий поступ у виробленні нових прийомів щодо оволодіння природою. Для цього треба було тисячі й тисячі років неухильного відшліфовування таких новацій. Але ще більше знань і досвіду знадобилося, аби знайти підходи до дикої тварини і чи силою, чи ласкою змусити її покоритися й увійти до людського родинного вогнища. На це також пішло тисячі й тисячі років.

Водночас завдяки розширенню спілкування з живою природою первісна людина стала уважнішою до всього, що відбувалося навколо, а тому почала помічати появу нових рослин, насіння яких заносив вітер. Оскільки збиральництво було важливим фактором забезпечення, то природний інтерес до дивних колосків, з яких висипалися у відповідний час придатні до споживання десятки зернин, змусило людину придивитися до цього процесу кругообігу життя в природі і вдатися до запровадження хліборобства.

З якого часу воно культивувалося на українських землях — наукою достеменно ще не

встановлено. Скажімо, відомий дослідник цієї проблеми Ярослав Пастернак уважав, що це сталося принаймні 40 тисяч років тому. Спираючись на знахідки з таких ранньонеолітичних стоянок, як Кам'яна Могила біля Мелітополя, Лука Врублевецька на Подністров'ї, окремих мезолітичних провінцій у басейні Прип'яті й Десни, а також на Харківщині, він заявляє про безперервну тяглість населення України від палеоліту до неоліту, тобто до часу осілого землеробства, яке світ визнає на наших теренах як трипільську хліборобську культуру. Вона культивується в нас принаймні вже щонайменше 7 тисяч років, відколи в тутешні чорноземи лягло для планового засіву зерно пшениці, жита, вівса. Так зване мотичне землеробство, яке застосовувало для обробки ґрунту роги лосів чи оленів, використовувало вже й серпи, хоча, як правило, тоді колоски збирали руками. Вимолочене збіжжя розмелювали за допомогою каменів.

І хоча хліборобство було для трипільців основним видом матеріального виробництва, однак паралельно з ним розвивалося скотарство, завдяки чому на той час трипільці вже приручили коня й собаку, відгодовували свиней. Для повноцінного забезпечення продуктами харчування вони продовжували використовувати здавна освоєні людиною рибальство, мисливство, збиральництво. Що стосується останнього, то крім ягід і плодів диких рослин, збирали в основному черепашки прісноводних молюсків, м'ясом яких годували свиней. Висушені жолуді розтирали на зернотерках, а потім домішували в тісто.

Використовуючи крем'яні наконечники стріл, скребки, кам'яні сокири-клини, полювали трипільці на оленя, лося, косулю, бобра, зайця. Оскільки поселення, як правило, засновувалися біля річок, то важливе місце в господарстві відводилося рибальству, яке додавало до раціону м'ясо поширених тоді видів риби — щук, сомів, осетрових.

Комплексність матеріального виробництва доповнювалася й розвиненим гончарством, яке використовувало не тільки придатну глину, а й

домішки до неї кварцового піску й черепашок прісноводних молюсків. Археологами встановлено, що трипільці ліпили свій посуд без гончарного круга на твердій основі, товщина його днища переважала товщину стін, вироби були нерівномірної товщини і не завжди правильної форми. Гладеньку зовнішню поверхню посудин вкривали червоною фарбою, яку наносили до розписування й обпалення.

Гончарні вироби виготовлялися як розписними, так і нерозписними. Останні призначалися для приготування їжі, мали товстіші стінки, після обпалення були сірувато-коричневого або темно-червоного кольору. На знайдених зразках ранньої трипільської розписної кераміки виявлено поглиблений спіральний орнамент, а пізній період характеризується появою мотузкового і штампового, що характерні для культури епохи бронзи.

Неповторний стиль трипільської кераміки, який досі зачаровує своєю художньою оригінальністю, гармонійністю ліній, соковитістю барв, підніс її до найкращих світових зразків. Залишаючись справжнім витвором мистецтва тієї доби, гончарні вироби трипільців стали підвалиною для творення в майбутньому українського мистецтва. Саме з їхніх зразків можна бачити творення оригінального світогляду населення Трипілля, що вже усвідомлювало періодичність глобальних криз і катаклізмів як загибель старого й народження нового.

Очевидно, що наукові дискусії про походження трипільської культури триватимуть. Проте важливо усвідомити, що саме наявність родючих ґрунтів і лагідного осоння України, тобто сприятливі природно-кліматичні умови, якнайкраще впливали на розвиток хліборобства. Крім того, на користь автохтонності трипільців, а не приходу їх з Малої Азії чи Близького Сходу свідчить антропологія, що відповідає власне українському походженню. Чогось подібного, що несло б прикмети тих віддалених від України регіонів, не виявлено в археологічних розкопках ні на Кубані, ні в Приазов'ї, де вони мали б бути у

випадку переходу в Подніпров'я з Південного Сходу повз Кавказ.

Крім того, стилістичний аналіз залишків кераміки трипільської культури Подністров'я та Побужжя вказує на її більш раннє походження, ніж на Балканах і в Семигородді, відтак не випадає приставати і до теорії про походження наших хліборобів із цих регіонів.

Важливим додатковим аргументом на користь автохтонності цих наших предків є і висновок Є. Кричевського, який після ретельного аналізу їхніх форм і техніки виробництва крем'яного знаряддя встановив високою мірою переконливу безперервну його еволюцію від верхнього палеоліту через мезоліт і ранній неоліт аж до Трипілля. На користь цієї версії свідчать і подібні дослідження крем'яного виробництва трипільських поселенців у Кукутенах, що біля Яс (нині — Румунія).

Можна припустити, що тривалий період існування трипільської хліборобської культури, яка революційно змінила життя автохтонних племен на чорноземі, очевидно, привернув пильну увагу тогочасних кочових об'єднань, які розселилися неподалік у степових просторах. Саме вони могли спробувати взяти під свій контроль осіле хліборобське населення. Такими могли бути племена середньодніпровської культури на сході, Волинсько-Подільської мегалітичної — на заході, пізньострічкової та шнурової кераміки — на північному заході, оскільки їхня кераміка та побутові речі дуже схожі на ті, що вироблялися колись трипільцями. І як тут не зауважити, що орнаменти, які збереглися на прадавніх глечиках та інших виробках, дуже схожі із сучасною українською вишивкою, а окремі, на думку народної майстрині Анни Кульчицької, «просто таки ідентичні з нею».

Треба врахувати й те, що звички, традиції, пов'язані з хліборобством у природно-кліматичних умовах нашої землі, особливо з наявністю чорнозему, якого в такій кількості немає в інших народів, протягом тисячоліть творили особливий тип людини. Зовсім інший, ніж це могло зробити рибальство й мисливство, що мало місце, скажімо, у наших північних сусі-

дів, чи скотарство, яке культивувалося в господарів безмежних степів.

Саме хліборобство на чорноземі зіграло головну роль у творенні особливого менталітету, який відрізняється від сусідського. Воно давало можливість людині мати до наступних жнив рік більш-менш спокійного життя, у той час, коли, скажімо, предкам наших північно-східних сусідів доводилося бути весь час у русі, оскільки постійно треба було шукати якусь поживу. Водночас мисливці й рибалки на північний схід від нас у доісторичні часи ще не були призвичаєні творити те диво, яке виколошується на наших чорноземах життєдайним хлібом (та й природно-кліматичні умови там цього не дозволяли!), вони фактично користувалися тільки тим, що продукувала природа. Відтак у них поступово вироблялася звичка брати все готове, що передається в традицію.

Хлібороби — не агресивний елемент, він тільки готовий оборонятися, тож навколо своїх поселень наші предки насипали високі земляні вали, на яких встановлювали високі частокіл, а перед ними викопували глибокі рови. До цього верхові кочовики не були готові, тому змушені були повертатися назад. А ще на сотні кілометрів тягнулися високі вали, які прикривали освоєну хліборобами територію, на якій уже починали формуватися підвалини майбутньої української нації. Загальна довжина таких оборонних споруд на Київщині й Поділлі сягала 2 000 кілометрів. Вони йшли в два ряди, а подекуди і в три, розмежовуючись один від одного десятками кілометрів.

Тож перебуваючи на перехресті кочових культур і цивілізацій Сходу й Заходу, наші предки переплавляли творчі елементи останніх у процесі своєї етнічної викристалізації. Так, на початку I тис до н. е. на сучасних українських землях з'явилися нові етнічні спільноти, про які вже є згадки в писемних джерелах. Про перше із цих племен — «людей кімерійських» — дізнаємося з «Одіссеї» Гомера. Займалися вони кочовим скотарством. Провідне місце в ньому належало конярству, яке забезпечувало верхо-

вими кіньми воїнів і чабанів, а також давало значну частину продуктів харчування.

Поступовий перехід до осілого життя змінив спосіб існування кімерійців. Протягом кількох століть, зайнявшись хліборобством на родючих чорноземах, вони переконалися, що цей спосіб матеріального виробництва давав більше можливостей для забезпечення добробуту. Вирощування збіжжя не тільки гарантувало розмірений ритм ведення господарства, але й давало можливість більш чітко планувати своє майбутнє, оскільки відпадала потреба в постійному пошуку засобів існування, як це спостерігалось при кочовому способі життя. Під впливом цих змін у господарському житті мали місце новації в духовних традиціях. Усна народна творчість відтоді дедалі більше фіксувала в історичній пам'яті події, пов'язані з хліборобством.

Щоправда, це впливало на менталітет осілих на землі кімерійців, вони досить швидко втрачали мобільність, притаманну кочовикам. Як і у всіх хліборобських племен, у них поступово зникала агресивність, натомість вироблялися такі риси, як розважливність, неспішність. Можна стверджувати, що цей кількасотрічний сплав кочової та хліборобської культур на теренах нинішньої України витворює зовсім іншу людину. Вона, втрачаючи військові навички, досить швидко набирала прикмет хліборобського менталітету.

Те саме стосується й інших кочових племен, які згодом почали навідуватися на наші чорнозemi. Так, коли войовничі скіфи, які жили за рахунок грабіжницьких походів, підкорили кімерійців у VII ст. до н. е., то вже десь через двісті з лишком років вони також поступово перетворилися на осілих хліборобів. І грецький історик Геродот у V ст. до н. е. писав, що є ще скіфи царські, які живуть за рахунок походів, але вже є скіфи-орачі.

Ось так під впливом хліборобства й нашого теплого осоння вже буквально через якийсь десяток поколінь у кочових скіфів вивітрився той військовий запал, з яким вони колись прийшли на наші землі й завоювали кімерійців.

Тож коли у II ст. до н. е. сюди навідалися сармати, вони легко завоювали скіфів, бо ті вже були осілими. А потім прийшли нові агресори, домішуючи, як і всі попередні кочові пришельці, своє в нашу хліборобську кров, що відгукватиметься різними імпульсами на виклики майбутніх часів.

Треба зазначити, що приблизно в ті часи, коли наші терени були підкорені скіфами, розпочинається колонізація Північного Причорномор'я греками, які в VI ст. до н. е. заснували міста-поліси Ольвію, Тірас, Пантікапей, Херсонес. Виникнення грецьких колоній своїм античним впливом суттєво підштовхнуло господарський та суспільний розвиток наших предків, які на межі III та II ст. до н. е. на Поліссі та в Середній Наддніпрянщині сформували зарубинецьку культуру.

Відомі Європі як венеди вони заснували праслов'янську гілку нашої історії, яка знову ж таки через хліборобство, як і через мисливство, рибальство, скотарство та первісну металургію, стверджувала себе в навколишньому світі на переломі двох епох світової історії. Про це свідчать і торговельні зв'язки з навколишнім світом, бо археологи знайшли на їхніх поселеннях античні амфори, скло, бронзові прикраси.

З навалою готів зарубинецький масив ранніх слов'ян був розшматований, з нього згодом виділилася черняхівська культура, власне з якої сформувалися пенківська й празька культури середини I тис. н. е., що вилонили антів і склавинів. За матеріальною культурою вони багато в чому були подібні: зокрема, мали підсічну форму орного рільництва, доповненого присадибним тваринництвом. Найчастіше сіяли пшеницю, жито, ячмінь, просо, горох, розводили корів, свиней, коней. Удосконалювалися ремесла, метал обробляли вже окремі майстри-професіонали, але гончарство, ткацтво, чинбарство, обробка каменю й дерева залишалися в родинному колі.

Анти, які заселяли територію від Дунаю до витоків Дону й Азовського моря, згодом сформували східну гілку слов'янства, яке є

безпосереднім предком українства. Основою його господарства залишалися землеробство та скотарство. Водночас значного розвитку набули ремесла — ливарне, ковальське, ювелірне, каменярське. Важливе місце в господарському житті антів також відіграла торгівля з містами-державами Північного Причорномор'я та арабськими країнами, для чого використовувався Дніпро як важливий комунікаційний шлях.

Високий рівень господарства та міжнародні контакти впливали й на розвиток суспільно-політичного устрою антів, який мав демократичний характер. Так, на чолі племені стояв князь і старшини, але всі важливі питання вирішувало віче — народні збори. Це дало можливість витворити державне утворення, яке проіснувало близько трьох століть (кінець IV — початок VII ст.) і в 602 році загинуло під натиском аварів. Після цього в писемних джерелах анти більше не згадуються.

Починаючи з VII ст., у літописах вживається слово «слов'яни» на позначення людності, яка мешкала на правому березі Дніпра. Вони оселялися здебільшого по берегах річок і озер у дерев'яних, обмазаних глиною житлах. Жили за традиціями родоплемінного ладу. Майном, передусім землею, володіли патріархальні об'єднання за кривною спорідненістю. Але поступово відбувався перехід до сусідської общини, за якої визначальним було не походження, а місце проживання.

Саме звідси, із Середньої Наддніпрянщини поширилося основне й найдавніше вогнище слов'янського етногенезу в Європі. На думку Я. Пастернака, «етнічною розвоюючою базою для східних слов'ян (українців) були праісторичні хліборобські племена Подніпров'я, Подністров'я та Побужжя і їхні нащадки анти, для західних слов'ян такою базою були племена з культурою вольтової кераміки та їх нащадки з лужицькою культурою».

Можна погодитися із цим автором, що протягом тривалого часу духовна культура наших предків еволюціонувала відповідно до вимог щоденного життя, загального розвит-

ку цивілізації, інтенсивності міжплеменних зв'язків і різних етнічних домішок, зумовлених географічним положенням України між Європою та Азією. Проте етнічний масив, головна етнічна база зрослого з українським чорноземом населення залишалася протягом багатьох тисячоліть тією ж самою, що творило зовсім інший антропологічний тип, який відрізняється від сусідніх з нами націй. Осіле хліборобство на чорноземі вплинуло також і на особливості менталітету, які різняться від подібних ознак наших сусідів. Саме це і є свідченням одвічної автохтонності й окремішності нашої нації¹.

Принагідно треба зазначити, що зовсім іншим шляхом, з іншого кореня, під впливом інших кліматичних умов та географічного положення відбувався процес творення нинішнього російського народу. Його найдавнішою етнічною базою були праурогрфінські кочові племена звіроловів і збирачів, а прабатьківщиною — величезний регіон розселення від Балтики до Уралу, де літописець називає весь, мерю, мурому, мордвинів, черемисів, вотяків... Згодом вони будуть асимільовані Київською Руссю, а також кривичами й ільменськими словенями, що належали до західних слов'ян.

Проте всі наявні нині археологічні, антропологічні, історичні та етнографічні матеріали доводять, що окремішність українців від росіян існувала в усі часи, що виявлялося в окремому стилі життя, у духовній і матеріальній культурі, у психіці, духовній структурі та в глибоко відчутній національній індивідуальності. Особливо різко бачили цю відмінність чужинці, які вже з раннього середньовіччя відвідували Східну Європу і мали можливість наочно переконатися в існуванні зовсім інших народів на теренах України та Московії.

Можна погодитися з В. Щербаківським, що першими колонізували землі угро-фінів смоленські кривичі й ільменські словени, які вже мали науку, грамоту та літературу. Крім того, саме вони принесли угро-фінам господарську північно-західну культуру, зокрема систему хліборобства із сохою як інструмен-

том, конем як тяговою силою й овіном для штучного сушіння зерна. І в цьому є головна різниця між українською культурою на волах із плугом, зі стодолюю або клунею.

Предками ж білоруського народу були літописні племена радимичів, в'ятичів, дреговичів, кривичів та полочан. Відмінність білорусів від українців помітив уже київський літописець, котрий зазначив, що перші найближчі родичі ляхів, тобто західного слов'янства, яке представляли радимичі й в'ятичі.

Таким чином, концепція про триєдиний руський народ, з якого вийшли росіяни, українці та білоруси, — це московська вигадка, яка не змогла переконати світ. Зрештою, дослідник уже відніс наших предків до хліборобських племен трипільської культури, які принаймні за п'ять тисяч років до народження Христа витворили й передали своїм нащадкам таку глибинну суть первинного коду нації, яка проявляється й досі в багатьох традиціях українства, що не тільки найповніше забезпечують людину, але й скріплюють її своєрідними прикметами самотутнього духу.

Досі для науки залишається таємницею, чому наші предки, які в часи трипільської культури могли споруджувати оточені неприступними валами триповерхові міста, через кілька тисяч років, на переломі двох історичних епох, не залишили нам подібних пам'яток. А в цей же час із втіленими в життя проектами міст-держав у нашому Причорномор'ї з'явилися, скажімо, греки.

Можливо, і справді причиною цієї «білої плями» в нашому минулому була якась смертельна пошесть, яка викосила осілих хліборобів, і тільки згодом на Наддніпрянщину повернулися нащадки тих, хто встиг на тривалий час відійти в безпечні місця, і вони вже фіксуватимуться писемною історією.

Так, хліборобський уклад забезпечував на чорноземі кращі умови існування, ніж, скажімо, на бідніших ґрунтах різних регіонів Західної Європи. Там, де гостріше відчувалося малоземелля, порівняно зі степовими й лісостеповими просторами між Віслою та Доном,

швидше постала потреба економити земельні ресурси, обмежуючи територіально житлове будівництво, піднімаючи його висоту. Крім того, це було ощадливим і щодо спорудження оборонних систем навколо населених пунктів.

Поява міських поселень поза масивами родючих чорноземів викликала до життя свого роду первісні технічні революції, оскільки з'явилося більше можливостей для обміну досвідом, змагальності, що привело до вдосконалення технологічності продуктів ремесла, поліпшення їхньої якості. У свою чергу це поштовпувало торгівлю, а її центри поступово почали переростати в міста на перехрестях головних шляхів сполучення.

Ремесла й торгівля на певному етапі розвитку в міському середовищі взяли на себе організуючу роль у заснуванні власного самоврядування для автохтонів. Там не тільки вироблялися правила господарських відносин, а згодом — звичаєвого права, але й формувалися світоглядні концепції щодо політичного устрою. Відтак саме міста стають економічною, культурною і політичною базою для творення держави.

Тож, з огляду на вказані обставини, тільки з початком нової ери згадується на наших землях місто, заснування якого легенда пов'язує з переправлянням водами Дніпра одного з послідовників Ісуса Христа Андрія Первозванного, який невдовзі після смерті першого разом з іншими апостолами пішов у різні частини Європи проповідувати його ідеї. Коли він приплив до місцевості, яка лежала на берегах великої ріки сімома горами, то звернувся до присутніх з ним учнів: «Чи ви бачите ці гори? На цих горах засяє благодать Божа, буде велике місто і вибудує Господь багато храмів». А зійшовши на ці гори, благословив їх, після чого відправився вгору по Дніпру.

Ця легенда справді може бути наповнена реальним свідченням, оскільки на цих придніпровських горах невдовзі постало місто, яке іменувалося в «Географії» Клавдія Птолемея Метрополісом, що з грецької перекладається як «місто-матір», тобто столиця. А з цього

й розпочалося ранньослов'янське політичне об'єднання над Дніпром як предтеча майбутньої Русі — першої держави автохтонного народу на нашому чорноземі.

І бурхливому зростанню цього міста сприяло не тільки вдале розташування на перехресті важливих торговельних шляхів, але й дух будівничих держави. Ставши столицею полян, Київ увібрав у пишній розквіт своєї культури не лише найкращі зразки цього хліборобського племені з басейну Росі, але й усіх ближніх за спільною духовністю, прикметами та традицією: сіверян, древлян, дреговичів, дулібів, білих хорватів, тиверців, уличів. Збагачувалося місто і кращими прикметами дальших сусідів, які виолонювалися із західної гілки слов'янства: радимичів, в'ятичів, кривичів, ільменських словенів.

Плекаючи київську державницьку традицію на основі автохтонного хліборобства, її носії зуміли знайти ті об'єднавчі риси, які згуртували все східне слов'янство навколо міста, що й справді випромінювало найбагородніші пориви, як і передбачав Андрій Первозваний. А найперше — дотримання слова: у всі часи вої-кияни клялися, що в разі порушення домовленостей «нехай вони не будуть мати помочі ані від Бога, ані від Перуна, нехай їхня зброя, мечі й стріли обернуться проти них, а власні щити їх не заслонять». А найтяжчим закаттям було в них: «І нехай будемо рабами і в цій віці, і в будучім».

Тому правильно зазначав Ю. Липа, що «оця грізба, більша від страху перед власною релігією, перед воєнними невдачами, грізба невільництва для них, одвічно і довічно вільних. І це преписне і глибоке почуття свободи, волі — лежить в глибині духовності Києва, Вічного Міста, лежить в глибині його великої культури. Тільки при таким відчутті світа можна накладати на себе найбільші обов'язки, ставити завдання матеріальні і духовні, творити і здобувати».

Утвердження Києвом своєї обраності протягом кількох століть, насамперед хліборобами басейну Росі², дало йому й легітимне пред-

ставництво як головного осередку Руської землі. Саме так іменується вона з 852 року в найдавнішому східнослов'янському літопису «Повість временних літ». І наш літописець Нестор саме від візантійського імператора Михайла III (840—867) веде мову про руських князів. А вони з ним уже воювали, і там знали про русичів. І коли могутня держава зі столицею на Босфорі іменує терени розселення наших предків Руською землею, то, з усього видно, там уже і політично ідентифікували їх. Принаймні, можемо стверджувати про міжнародне визнання Русі 860 року, коли Візантія уклала договір з київськими князями Аскольдом і Диром після їхнього вдалого походу на Царгород.

Зрозуміло, що для такого великого військового успіху у війні проти Візантійської імперії необхідно було існування потужного державного організму на наших землях, який міг забезпечити подібний вислід широкомасштабної операції. Значить, він уже був, а відтак маємо право стверджувати про існування власної держави автохтонного народу, яку називали Руссю.

Ці праукраїнські терени, на яких нашим народом буде створена перша власна держава і спадщина котрої тільки йому й належить, обіймали спочатку лише Наддніпрянщину. Аж до приходу Олега з Новгороду 882 року, коли розпочався процес творення Русі як імперії Рюриковичів, до складу якої були включені не тільки племінні союзи східних і частково західних слов'ян, у тому числі й Новгород Великий, а й шляхом загарбницьких завоювань київських князів, особливо Святослава, Володимира та Ярослава Мудрого, величезні простори угро-фінського розселення від Балтики до Уралу.

Як повідомляє літопис, Русь відтепер одержувала данину від полочан, що сиділи на Полоті, кривичів, які розселялися у верхів'ях Волги, Двіни та Дніпра зі своїм центром у Смоленську. «А на Білоозері, — продовжує це історичне джерело, — сидить весь, а на Ростовському озері — меря, а на Кліщинному озе-

рі також меря. А по річці Ока — там, де вона впадає у Волгу, мурома, що розмовляє своєю мовою, і черемиси, що розмовляють своєю мовою, і мордва, що розмовляє своєю мовою. Ось тільки хто розмовляє по-слов'янськи на Русі: поляни, древліани, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, названі так тому, що сиділи по Бугу, а потім стали називатися волинянами».

До угро-фінських племен, які давали данину Русі, літопис відносить такі: чудь, меря, весь, мурома, черемиси, мордва, пермь, печора, ямь, литва, зимогола, корс, нарова, лівонці.

І що важливо: усі вони і на початку прилучення до Києва, і перед остаточним розпадом цієї величезної імперії в першій половині XII ст., за Русь визнавали лише ті землі Наддніпрянщини, які здавна тяжіли до Києва. Наприклад, тоді князь Святослав з Новгороду каже: «пойду в Рускую землю к Києву». В іншому випадку літопис фіксує: «біжащю же Святославу из Новгороду идящу в Русь к брату». А в 1146 році новгород-сіверський князь Святослав Ольгович запропонував суздальському Юрію Долгорукому: «Піди-но в Руську землю до Києва».

Тогочасні документи чітко розрізняють і належність значних нових міст, які з'явилися у зв'язку з колонізацією русичами земель угро-фінів. Так, уточнюється про руський Переяслав, тобто місто на теперішній Київщині, бо є вже і Переяслав-Залеський, який виник на теренах пізнішої Московщини. Те саме можна сказати і про кілька Переяславців, Стародубів, Прилук, Звенигородів, Галичів... Російський історик Василь Татищев писав, що коли «по многих несчастливых предприятиях великий князь Юрий Владимирович Долгорукий пришел в Суздаль» і усвідомив, що він позбавлений руської землі, то розпочав будувати «в области своей многие града теми же имени, как в Руси суть, хотя темь утолить печаль свою, что лишился великого Княжения Рускаго...». І що важливо: у цьому ж Суздальському князівстві кількісно переважав фінський етнічний елемент, а культурно й політично — слов'янський.

Прихід Олега до Києва 882 року не вплинув особливо на політичний устрій Русі, оскільки тут уже були нагромаджені традиції власного державотворення у формі монархії, яка виявилася на той час виправданою. Порівнявши її з новгородським типом політичної організації — вічем, Олег вирішив нічого не змінювати, а змусив Новгородську й Полоцьку землі підкоритися Києву. Продовжуючи розбудову Руської держави, одночасно розширюючи місцеве самоврядування й монархічне правління, він звернув свій погляд на південь, де його привабляли придунайські землі, а далі й Середземномор'я. Завдяки шляху «з варягів у греки» йому бачилася можливість створення величезної східноєвропейської воєнно-політичної конфедерації і торговельного союзу на чолі з Києвом, що могло стати потужним мостом між північно-балтійськими народами і Середземномор'ям, в основі якого лежить дніпровська артерія.

Основними елементами механізму політичної влади в Руській державі в цей час були князь, боярська рада та віче. Великий київський князь був головним носієм державної влади, гарантом функціонування всіх органів управління, представником перед сусідами, саме він гарантував державну стабільність. Уся повнота законодавчої, виконавчої, судової та військової влади зосереджувалася в його руках. Водночас він спирався на військову підтримку дружини й церкви, яка освячувала всі його дії. При цьому князь (ідеться про Володимира Великого) постійно наголошував: «Серебром і золотом не найду дружини, а дружиною найду сrebro і золото, так і отець, і дід мій дружиною дошукались сребра і золота». Дружина як постійне військо формувалася на засадах васалітету і складалася зі старшої (бояри, великі феодала) та молодшої (отроки, діти боярські, пасинки) дружин, які виконували роль апарату примусу. Старші дружинники одержували за свою службу землі, а молодші — частину військової здобичі або плати.

Певною мірою на політичні рішення князя впливали поради та підтримка боярської ради.

Вона витворилася з давньослов'янської ради старійшин. Від початку державної організації Русі до неї входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства, з якими князь обговорював найважливіші питання державного життя: оголошення війни чи прийняття миру, укладення міжнародних угод, підготовка законів. Також на боярській раді вирішувалися важливі адміністративні, фінансові та судові справи. Якщо князь був відсутнім або помер, то рада брала на себе всі повноваження, вирішуючи питання внутрішньої та зовнішньої політики. Саме вона обирала й встановлювала компетенцію влади наступного князя. Маючи право «вето», боярська рада могла змінювати плани великих князів, чим підтверджувала реальність своїх прав. Однак цей дорадчий орган не був юридично оформлений і не став повноцінним державним інститутом з чітко визначеними функціями, оскільки фактично залежав від князя.

Окрему важливу роль у державному й громадському житті Русі вирішувало віче — народні збори дорослого чоловічого населення, — витоки якого походять зі слов'янської традиції племінних зборів. Коли в добу монархії і централізму Русь посилилася, роль віча зменшилася, а коли князівська влада ослабла — знову відродилася. Віче могли скликати князь, згодом і митрополит або ж самі жителі міста. Воно мало досить широкі права: оголошувало війну й укладало мир, звільняло або ж запрошувало князя, розпоряджалося фінансовими та земельними ресурсами, усувало адміністрацію, чинило вічовий суд. Усі ці рішення ухвалювалися за допомогою голосів криком, що потім буде сприйнято на Запорозькій Січі як звичаєва традиція.

Маючи тяжіння до загальноєвропейських традицій творення суспільних відносин, вони на Русі формуються від державних форм до вотчинних. Починаючи з IX ст., князь і дружина розробляли систему експлуатації всього вільного населення військовою знаттю, в основі якої була данина, «полюддя». Але в X ст. князі захопили і сконцентрували у своїх руках

общинні землі, унаслідок чого виникло вотчинне землеволодіння великого князя. А в наступному столітті утворилася земельна власність бояр і православної церкви.

Пізніше князь давав право своїм боярам і дружинникам стягувати податки з міст і сіл, що не передбачало передачі землі в спадок та її відчуження без його згоди. Але з ослабленням князівської влади, посиленням відцентрових тенденцій у державі дедалі більшого поширення набрало спадкове володіння, що давало можливість вільно продавати, передавати в спадок, дарувати її. При цьому слід наголосити, що особливістю утвердження феодальних відносин на Русі було те, що вони зароджувалися на основі первіснообщинного ладу, оскільки східнослов'янське суспільство оминуло рабовласницький етап розвитку. Крім того, треба звернути увагу на уповільнені темпи цього процесу в порівнянні з Європою, яка ще з античних часів оформила інститут приватної власності. Особливістю руського шляху було й те, що виникнення й утвердження великого землеволодіння не обезземелило селян, оскільки в межах державної території існувала значна кількість незаселеної, по-господарськи неосвоєної землі. Водночас на Русі структура панівного класу визначалася князями, боярами та дружинниками, а феодально залежали від них смерди (селяни, що мали приватне господарство, житло, земельні наділи, платили данину князю й були відносно вільними); закупи (люди, які через різні причини втратили власне господарство і змушені були йти в кабалу до феодала за «купу» (грошову позичку)); рядовичі (селяни, що уклали з феодалом ряд (договір), на підставі якого визнавали свою залежність від нього і змушені були працювати за частку виробленої продукції); челядь (особи, що втратили своє господарство й працювали на феодала: їх продавали, дарували, передавали у спадщину); холопи (населення, що перебувало у повній власності феодала).

Поряд із землеробством як провідною галуззю народного господарства Русі розви-

валося скотарство з огляду на значні масиви пасовищ і сінокосів. Важливими допоміжними галузями господарства були бджільництво, мисливство, рибальство.

Русь славилася і ремеслом, що було широко представлене залізообробним, гончарним, ювелірним, ткацьким виробництвом — загалом існувало понад 60 його видів. Міське відрізнялося від сільського складністю, різноманітністю та якістю. Найбільших успіхів було досягнуто в металургії й обробці заліза. Так, тодішній асортимент виробів з останнього налічує до 150 назв.

Усе це сприяло розвитку торгівлі, яка мала на теренах Русі важливі міжнародні шляхи, зокрема так званій грецькій («із варяг у греки»), що Дніпром зв'язував Балтику та Причорномор'я, «шовковий» шлях, який пролягав через Наддніпрянщину до Центральної Азії та Китаю. Кавказ і Прикарпаття з'єднувалися «соляним» і «залізним» шляхами.

Обмін товарів покликав до життя грошову систему. Перша власна монета наших предків — куна (хутро куниці або білки). Пізніше з'явилася гривня, яка в XII ст. дорівнювала 50 кунам. Згодом до обігу було введено тверді гривні-зливки срібла вагою 160—196 грамів.

Процес розквіту Русі супроводжувався масовим заснуванням «градів» (городищ), які під впливом бурхливого розвитку ремесла й торгівлі з малочисельних тимчасових поселень перетворилися на постійні залюднені міста, що стали економічними, політичними, адміністративними та культурними центрами, своєрідними вузлами зв'язку Руської держави. Згідно з літописами, у IX—XI ст. існувало понад 40 міст, серед яких виділялися Київ, Чернігів, Білгород, Вишгород, Любеч, Смоленськ, Новгород.

Поширення влади київських князів на нові території, формування відповідної системи адміністрації, судочинства та збирання данини продовжувалося і в часи князювання Ігоря (912—945), Ольги (945—964), Святослава (964—972). Походи останнього, у результаті яких було розгромлено Хозарський каганат, дали можливість збільшити терени в східно-

му напрямку аж до Волги, однак це відкрило східний кордон Русі для постійних набігів печенігів. Коли ж Святослав хотів заснувати нову столицю — Переяславець на Дунаї, то 971 року зазнав поразки в битві під Доростолом від візантійців.

Звертав свої погляди на південь, де манив багатством Константинополь, і князь Володимир (980—1015). Його, як і багатьох з руської знаті, зачаровували розповіді про велич Константинополя, бо, як зазначав Святослав Гординський, «починаючи від наших обрядових пісень, в яких збережено наші найраніші згадки про виправи на Царгород, це місто було в нас завжди поняттям чогось казкового і містичного. Як і всі інші раси, що живуть у холоднішому підсонні, ми віками відчували нестримний потяг на південь, до сонця і барв, і місто це чарувало уяву наших вояків і ченців, мистців і письменників, не менш як і народних співців, які оспівували облогу Царгорода молодим вродливим лицарям...».

Звісно, не тільки пишність православних храмів над Босфором мала вирішальне значення, коли київський князь Володимир обирав нову релігію для свого народу. Не менш важливим було й те, що ця церква служила владі, освячувала її дії. Чимало значило й те, що відтепер Русь повернулася обличчям до центру найбагатших ринків. Ось чому, незважаючи на те, що православ'я в Києві не одержувало власної самостійності, як цього добилися болгарські імператори від Візантії, Володимир вирішив запроваджувати східне християнство будь-що, навіть із застосуванням грубої сили.

Проте укорінені історичною пам'яттю в глибокі власні традиції, наші предки не сприймали гвалтовного насадження нової віри. Зрозуміло, що їм нелегко було переосмислити навколишній світ, якщо тепер необхідно було молитися за якийсь далекий Єрусалим, а не за свій рідний Київ, освячення води пов'язувалося не з Дніпром, а з Йорданню, зрештою, чому старовина тепер має бути в Палестині, а не в своїй землі. Досади додавало й те, що тепер у церк-

вах читали їм про життя невідомих для них святих чужою мовою...

Найбільший спротив хрещенню проявила донька Володимира Ірина, яка втекла з Києва і за давньою традицією молилася до Дажбога біля великого дуба. Батько наказав зрізати те дерево, однак дівчина не заспокоїлася, спорудивши собі нову святиню на горі. Коли її підпалили, то Ірина добровільно в ній згоріла.

Однак історична належність українських земель до середземноморського культурного кола, яке із заснуванням грецьких міст-колоній у Північному Причорномор'ї впливало на духовність місцевих хліборобів, зробила можливим органічне поєднання місцевої традиції з досягненнями високорозвиненої культури Візантії. Тим паче, що Царгород притягав Русь передусім «як місто, яке зміло єднати суперечності різних культур». Тож трансформуючись під впливом цієї традиції, запозичені досягнення ставали надбанням самобутньої давньоруської культури. Вона поступово переносилася і на завойовані території угро-фінів спільно з нав'язуванням там руської адміністрації та православної релігії. У Новгороді, наприклад, як зазначає літопис, заводили християнство «Путья мечем, а Добрина вогнем».

Ще більше ці процеси посилювалися в часи правління Ярослава Мудрого (1019—1054). Він навіть означив терени нової імперської Русі з усіх боків новозбудованими містами-фортецями, які іменувалися на його честь. На півночі й на півдні такими прикордонними форпостами виступали два Юр'єви (нинішнє місто Тарту в Естонії та Біла Церква на Київщині — за релігійним іменем його), на сході й заході — два Ярослави (на Волзі й Сяні — за світським).

Проте невдачі чекали Ярослава Мудрого на півдні. Спроба поставити Візантію на коліна шляхом великого морського походу в 1042 році на Царгород, який очолив його син Володимир, закінчилася поразкою, оскільки греки спалили багато кораблів руської флотилії. Це, до речі, був останній похід русичів проти Візантійської імперії, у подальшому

Київ порозумівся з Другим Римом і був уже в приязних відносинах із ним.

Велику увагу в цей час Ярослав Мудрий приділяв поширенню освіти через мережу церковних закладів. Ось що про це зазначає літописець: «При нім віра християнська почала на Русі плодитися й розширятися, почали множитися ченці й монастирі стали з'являтися. Ярослав кохався в уставах церковних, любив дуже попів, а особливо ченців, і до книг прикладався, часто читав вдень і вночі: зібрав багато писарів і перекладав книги з грецької на слов'янську мову і так списано багато книг і зібрано вірним на науку. Отак як один чоловік землю пооре, а другий посіє, а інші жнуть і споживають в достатку — так було і з Ярославом: батько його Володимир зорав землю і зробив її м'якою — хрещенням просвітив; Ярослав засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки».

Щоправда, була та книжна наука чужими мовами, що їх вивчали тільки ті, хто готувався стати священником чи служити в церкві, рідна зберігалася в щедрівках, веснянках та родинних переказах про славне минуле далеких предків.

Немає сумніву, що саме завдяки підтримці Ярослава Мудрого Собор єпископів без санкції Константинопольського патріарха обрав на митрополита Київського і всієї Русі першого русича Іларіона, який допомагав великому князеві розвивати духовну культуру великої європейської держави.

Саме в період князювання Ярослава Мудрого на Русі остаточно встановилася ранньофеодальна держава з монархічною формою правління, яка протягом IX—XII ст. пережила складну трансформацію. Розпочавши своє становлення з дружинної форми державності, коли на ґрунті княжої дружини формувался первинний апарат управління, судочинства та збирання як данини податків, вона виконувала роль не тільки війська, а й радників. На чолі цієї форми державності стояв князь, якому доводилося більше виконувати функ-

ції воєначальника, а не державного діяча. Уся повнота влади зосереджувалася в руках князя лише в добу піднесення Русі, завдяки чому й формувалася централізована монархія. У цей час дружину було усунуто від державних справ, і лише частина старших дружинників і вихідців зі старої племінної аристократії — бояри — одержали можливість впливати на рішення князя.

Згубність імперського характеру творення нової Русі від Балтики до Уралу й від Білого моря до Чорного швидко проявилася невдовзі після смерті Ярослава Мудрого. З цього часу Київ перестав бути тим цементуючим ядром, яке утримувало у своїй орбіті всі землі Русі. Причиною цього була не тільки відсутність авторитетного князя на київському престолі з твердою рукою, але й падіння економічного зростання на Наддніпрянщині, що ослаблювало столицю. Створений тут економічний потенціал виявився вже недостатнім, аби утримувати під контролем такі величезні території, що були насильно включені до складу імперії. Тільки на півдні історична традиція розвитку українства саме через хліборобство визначально впливала на рівень творення обороноздатності його державності.

Оскільки в різних регіонах імперії Рюриковичів відмінними були умови й можливості для розвитку господарства і вони могли поклатися тільки на себе в захисті своїх земель від зовнішньої агресії, то почали виділятися землі, де успішніше торгували й розвивали промисли. У той час, скажімо, старовинний Новгород мав торговельну спілку з північнонімецькими містами, що забезпечувало йому процвітання. Зрозуміло, це дедалі більше віддаляло Новгород від Києва й притягувало його до Північної Європи. Децентралізація проявлялася тут і в тому, що в Новгороді з його розвиненим купецтвом устійнювалася республіканська форма правління, у якій правила гри диктувала саме вона, а не князь чи бояри.

Розпорошивши свої сили на величезні простори, імперія Рюриковичів утратила можливість оперативного передбачати й координувати

їх оборону. Проблемою було й наймане військо, що його утримували окремі князі. Вони інколи об'єднувалися для спільних походів. Але часто в кожного князівства пріоритетними завданнями щодо захисту своїх територій були зовсім інші, ніж у сусідів, а в Києві не знали, як одночасно підтримати всіх, не могли визначитися і зі спільним ворогом. Для Новгороду, скажімо, найбільшою загрозою були тевтонські лицарі, для сусіднього Полоцька — литовці, для Ростова й Суздаля — волзькі булгари, для Галицького й Волинського князівств — угорці й поляки, а для Києва — кочові половці.

На Русі дедалі частіше траплялися випадки самостійного вирішення місцевими князями міжнародних проблем. Одні вступали в союзні відносини зі своїми сусідами, які могли бути ворогами для інших руських земель, ті — підтримували з неруськими сусідами тісніші зв'язки, ніж зі своїми родичами на більш віддалених від Києва теренах держави. Скажімо, до боротьби за трон між синами Ярослава Мудрого запрошувалися поляки й половці. Відтепер одноосібна монархія поступилася місцем федеративній, коли доля держави була в руках не великого князя київського, а окремої групи найвпливовіших князів, які ухвалювали компромісні рішення на своїх зібраннях.

Багато залежало і від наявності та боездатності власного війська. Як довго міг київський князь спиратися на збройну силу, яка становила ядро державної армії, так довго могла утримуватися його влада над регіональними теренами. Децентралізація ж її з передачею функції місцевому боярству зменшила владу Києва й суттєво обмежила столицю Русі в диктуванні правил поведінки провінційним адміністраціям, окремі з яких ставали відтак більш незалежними, спираючись на власний економічний розквіт.

Це призвело до того, що відходили від подвижницького соборництва багато князівських родів, вихідці з яких ще вчора були славними будівничими Київської держави з їхніми не тільки величними проектами, але й широкими світоглядними концепціями. Від-

тепер кожен князь намагався побудувати «свій Єрусалим», у відносинах між ними на перше місце виходили інтриги, сварки, побоювання один одного, навіть із застосуванням збройної сили.

Феодална роздробленість зачепила й розвиток культури. Її першовартісні здобутки, які раніше освячувалися зібранням талантів у столиці, тепер не могли підтримуватися на відповідному рівні, оскільки окремі вчені, митці й ремісники, розпорошені по численних регіональних центрах, не мають тих можливостей, що їх давала концентрація та координація їхніх зусиль у Києві.

Занепадало й економічне життя, бо в більшості князівств бояри поступово залишали небезпечний промисел — торгівлю, яка примножувала загальнодержавний капітал, і обмежувалися справами власного землеволодіння. Усе це спричинило політичний, культурний та економічний занепад Русі, відтак вона перестала існувати як цілісність, що чітко проявилася 1097 року на з'їзді князів у Любечі: замість того, щоб покласти край постійним незгодам, на цьому з'їзді князі один за одним визнали право успадковувати землі, які вони займали в той момент.

Водночас на з'їзді в Любечі багато важливих питань не було вирішено. Зокрема, нез'ясованою залишалася доля Києва, за який готові були стояти всі роди. А саме це заводило в глухий кут організацію оборони спільної держави. Тільки деякі старші князі продовжували боротися за нього, молодші ж за рангом, усвідомлюючи, що їхні шанси заволодіти Києвом мінімальні, відмовилися від суперництва. Зосередивши свою увагу на розширенні та збагаченні власних вотчин, вони таким чином сприяли поглибленню роздробленості колись могутньої держави.

Спробу зупинити невідворотний розпад імперії Рюриковичів зробив переяславський князь Володимир, якого в 1113 році покликали на київський престол. Досить швидко йому вдалося взяти під контроль процес реінтеграції Русі, і вона знову стала розвивати-

ся як імперія. Київський князь навіть заклав місто зі своїм ім'ям на берегах далекої лісової провінції — на Клязьмі. Тримати в руках цю велику країну вдавалося й сину Мономаха Мстиславу. Коли ж він 1132 року помер, Русь як спільна держава Рюриковичів перестала існувати, остаточно розділившись на окремі князівства, окремі з яких узагалі занепали. Зокрема, Тмутараканське, де перехрещувалися торговельні шляхи з Візантії й Криму, з Києва й Чернігова на Кавказ, до Каспійського моря й Волги. Проїжджаючи наприкінці XIV ст. околицями його столиці Білої Вежі, що в часи свого найбільшого розквіту була великим східнослов'янським містом на південному сході Русі, новгородський монах Пимен записав, що побачив там пустиню: «видіти тамо нічого же, ні града, ні села».

Відцентрові процеси настільки посилювалися, що окремі князі з династії Рюриковичів вважали за необхідне утверджувати свої міста як найважливіші державні осередки, ігноруючи історичне значення Києва. Найпотужніші їхні ознаки виявилися в Галичині, яка першою 1144 року відокремилася від Києва. Другою пішла цим шляхом Чернігівська земля, потім Переяславська й Турово-Пінська. Однак поєднані тривалою спільністю та єдиним коренем зі східного слов'янства ці руські землі розлучалися з Києвом усе-таки біль-менш цивілізованим методом.

Зовсім інше проявлялося з боку тих регіонів, які були включені до складу Русі шляхом збройних завоювань і куди з Києва був занесений цивілізаційний струмінь суспільного й економічного розвитку, що витворило там своєрідний шлях власного бачення майбутнього. Яскравим прикладом такого впливу були абсолютистські тенденції, що особливо посилювалися серед північно-східних князів під час правління Андрія Боголюбського в Суздалі. Невдоволений зростаючою опозицією з боку суздальської знаті, він переніс свій двір до

Володимира-на-Клязьмі, де такого спротиву не було. Не обмежившись цим, у 1169 році Боголюбський зруйнував Київ, у якому вбачав суперника своєї нової столиці. Його нащадки, успадкувавши ці тенденції, згодом взялися за облаштування свого окремого державного самоврядування навколо заснованої Москви, куди перенесли політичний центр ослов'янених русичами з Наддніпрянщини угро-фінів.

Утім, незважаючи на те, що кожна земля відтепер намагалася жити за своїми правилами, скрізь укорінювалося київське право, яке з часів «Руської правди» особливо не змінилося аж до остаточного розпаду Русі в першій половині XII ст. Крім того, спільні ознаки можна було бачити в писемності, освіті, мистецтві, що було можливим завдяки одній вірі й церкві, які трималися на єдиній ієрархії, яку скріплював київський митрополит до нашестя татар на Київ у 1240 році.

Немаловажним було те, що цементуючим матеріалом у цьому плані було духовенство, яке в основному походило з Києва. Скажімо, із заснованого в другій половині XI ст. Печерського монастиря вийшло кілька десятків єпископів, яких було висвячено владиками на нові єпархії імперської Русі. Туди, у найвіддаленіші провінції від «матері городів руських» вони приносили київську традицію. До певного часу це сприяло зміцненню імперської Русі. Але коли на Наддніпрянщині внутрішній валовий продукт, виражаючись сучасною термінологією, не міг уже забезпечувати достатньої влади великого київського князя над усіма теренами, то Русь як імперія Рюриковичів розсипалася, що було закономірним процесом її розвитку в X—XII ст.

Водночас, вилонившись із басейну Росі й давши своїй першій державній організації ім'я цього чорноземного регіону, наші предки й надалі плекали хліборобські традиції своїх батьків, на основі яких творили своє майбутнє і їхні нащадки.

¹ Цікавим є визнання відомого російського письменника Максима Горького окремішності українського народу, яке він озвучив у листопаді 1916 року на зустрічі з українцями Москви: «Для мене, – сказав він тоді, – не підлягає жодному сумніву, що душа народу, його характер, здібності, культура і весь життєвий лад залежить від сонця. Так само, як усе живе, що ми бачимо на нашій землі. Я своїми ногами перейшов Росію в різних напрямках. Добре знаю майже всі її краї і кутки від чорноморських степів безмежних до похмурих північних борів та тундр. Всюди я жив з народом та придивлявся до нього, і для мене ясно, що душа українця, яка росте й купається в яскравих і гарячих променях полудня, є і мусить бути не тільки іншою, але в багатьох випадках протилежною душі тих, що вирости й перебувають свій вік у сутінках та холоді північних лісів. Окрім того, вона повинна бути багатшою, в ній мусить бути більше барв, значить і культура, яку ця душа творить, повинна бути багатшою, різноманітнішою, вона має сяяти радіщами життя. Широта думки, жага волі, щастя, краси, потреба живої творчості мусять характеризувати і дійсно характеризують

те, що дав і дає світові український народ. Я переконаний, що культура українського народу по суті своїй вище великоруської...

Ласкаве небо, яскраве сонце, запашний степ, повний звуків, тепле шумливе море, в якій-небудь Херсонщині чи Катеринославщині і раптом Заволжя з безкрайніми віковичними суворими борами, важкий сумерк, зимна мряка і десь глухо в глибині “бом!.. бом!..”. Це скит розкольничий, це одшельники, аскети, що зреклися радощів світу і шукають правди в сухих папірцях стародрукованої книжки, спалюють себе на вогнищах, закопують у землю, рятуючись від антихриста... Два цілком різні світи! Чи може бути в них однакова психіка, однакова мова, один світогляд, однаковий життєвий лад? Ясно, що ні! І етнограф, і філолог, і економіст, і політик, і релігійний досліджувач доведуть це нам з цілковитою наочністю».

² Підтримуємо тих дослідників, які схиляються до версії, що назва Русі, яку прийняли наші давні хлібороби, пішла від річок, серед яких вони розселилися: Рось, Роставиця, Росава, Росавка. Можливо, якимось чином назва Росі пов'язується з відомим народним вітанням: «З роси і води!».

1. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1991.

2. *Златопільський С.* Пшениця в історії України. – Київ, 1994.

3. *Олесюк Т.* Расовість українського народу. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1949.

4. *Пастернак Я.* Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень. – Нью-Йорк, 1971.

5. *Полонська-Василенко Н.* Дві концепції історії України і Росії. – Мюнхен, 1964.

6. *Чубатий М.* Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк ; Париж, 1964.

7. *Щербаківський В.* Формация української нації. – Прага, 1941.